

№ 28 (2019) стор. 116–123

The National Academy of Fine Arts and Architecture

Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers

ISSN 2411-3034

Website: <http://naoma-science.kiev.ua/>

УДК 76: 655. 245] (477)

ORCID 0000-000-4153-4175

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.28.2019.116-123>

Петро Нестеренко

кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач проблемної науково-дослідної лабораторії НАОМА
exlibrisclub@ukr.net

ВИДАВНИЧИЙ ЗНАК УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ТРАНСФОРМАЦІЯ В ЧАСІ

Анотація. У статті аналізується мистецтво українського видавничого знака, історія якого сягає часів початку книгодрукування і який відомий високохудожніми творами. Розглянуто видавничі знаки другої половини ХХ — початку ХХІ ст. й проаналізовано їхні художні особливості.

Ключові слова: видавництво, видавничий знак, книга, провідні художники, символіка, художні особливості.

PUBLISHING SIGN OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY: TRANSFORMATION IN TIME

Petro Nesterenko

Abstract. Annotation. The article analyzes the little-studied art of the Ukrainian publishing sign, which has a history of almost fifty years and is well known for its highly artistic works. An excursion into the past of the Ukrainian publishing label has been made, collecting documents scattered across various sources of reports on samples of the publishing labels, both known and in the vast majority of unknown authors, and we pay tribute to this important cultural heritage that has developed in the course of the European process. The publishing signs of the second half of XX – beginning of XXI centuries are described and their artistic features are analyzed. The art of the Ukrainian emblem, especially in the last century, has not been practically studied. Probably, the topic is considered too small to draw enough attention. Turning pages of the book, few people pay attention to the publishing house, thanks to which we have the happy opportunity to hold it. The artistic decision of modern publishing signs, which often quite often has a small font character, is not striking. They are created mainly by artists, editorial staff, without paying much attention to this process. However, there are times when they turn out to be the work of talented young artists who, over time, become famous. For example, the well-known art publishing signs for the leading Kiev publishing houses “Art” (artist V. E. Perevalsky) and “Rainbow” (artist O. I. Gubarev), created at that time by young graphic artists, who are now well-known folk artists of Ukraine. However, the art of the sign is an important component of book graphics, it does not lose its relevance at a new stage of society and deserves in-depth study.

Keywords: publishing house, publishing sign, book, leading artists, symbolism, artistic features.

Постановка проблеми та її актуальність. Мистецтво українського видавничого знака, особливо останнього століття, практично не досліджене. Напевно вважається, що тема занадто дрібна, щоб нею опікуватися. Гортаючи

книжку, мало хто звертає увагу на видавництво, завдяки якому ми маємо щасливу нагоду тримати її в руках. Не впадає в око й художнє вирішення сучасних видавничих знаків, яке частіше має маловиразний шрифтовий характер, адже

їх творять переважно художники, працівники редакцій, не надаючи особливої уваги цьому процесові. Проте трапляються випадки, коли згадувані твори виявляються справою рук талановитих молодих художників, які з часом стають знаменитими. Наприклад, загальновідомі художні видавничі знаки для провідних київських видавництв “Мистецтво” (художник В. Перевальський) та “Веселка” (художник О. Губарєв), створені тоді ще молодими графіками, які тепер — відомі народні художники України. Водночас, мистецтво видавничого знака є важливою складовою книжкової графіки, воно не втрачає своєї актуальності на новому етапі розвитку суспільства й заслуговує на поглиблене вивчення.

Зв’язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження виконане відповідно до тематичного плану роботи проблемної науково-дослідної лабораторії НАОМА.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У країнах Європи друкарські і видавничі знаки уже давно досліджують, відомий ряд колекціонерів цієї галузі графіки, подібно до філателії і збірок екслібрисів. На початку ХХ століття колекціонуванням і вивченням видавничих знаків українських видавництв захопилися П. Зленко, Я. Стешенко і В. Січинський. У 1926 році на українському відділенні виставки книжкової культури при Міжнародному конгресі бібліотекарів і приятелів книги в Празі Володимир Січинський експонував видавничі знаки та екслібриси зі свого зібрання. Було складено каталог виставки, а згодом вчений продовжив дослідження й опублікував його результати в науковому збірнику “Українські видавничі знаки”, що вийшов у Варшаві 1937 року (Січинський, Українські). Проте це глибоке й змістовне дослідження не було надруковане окремою книжкою й залишилося маловідомим широкому загалові. Комплексне дослідження всієї історії українського видавничого знака у подальші часи не проводилось, ним не цікавились як за радянської доби, так і в часи незалежності.

У нових реаліях життя спостерігаємо появу численних приватних видавництв. Вони засвідчують, що книжка не втратила свого значення як носій інформації, як продукт складної ко-

лективної праці, важливу роль у якій відіграє художник. Він повинен осмислити й обдуманно розкрити не лише внутрішній зміст книги, а й представити її титульний лист та обкладинку, на яких вміщують знак видавництва — його своєрідну візитну картку. На жаль, вивченню цієї складової мистецтва книги у наш час не приділялось належної уваги. Можна згадати лише авторські статті про видавничий знак в енциклопедії “Мистецтво України” та “Українській сучасній енциклопедії”. У них підсумовується вся історія українського видавничого знака, включно з другою половиною ХХ — початком ХХІ ст.

Зазначення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. У публікації здійснено екскурс у минуле українського видавничого знака: збираючи докупи розкидані по різних джерелах повідомлення про зразки видавничих знаків, як відомих, так і в переважній більшості невідомих їхніх авторів, ми віддаємо належне цьому важливому культурному спадкові, який розвивався в руслі загальноєвропейського процесу. Важливим доповненням загальної історії українського видавничого знака стане дослідження другої половини ХХ — на початку ХХІ ст.

Мета статті — проаналізувати видавничі знаки означеного періоду, опрацювати письмові джерела й, по можливості, атрибутувати їхнє авторство, дослідити трансформацію та художні особливості на різних етапах.

Новизна наукового дослідження. Вперше зібрано матеріали, що характеризують важливу складову книжкового мистецтва — видавничий знак, систематизовано і всебічно розглянуто його художні особливості. Зокрема, вперше досліджено розвиток видавничого знака у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст., зазначено авторство низки робіт, прослідковано його трансформацію у цей період.

Загальнонаукове значення авторського дослідження полягає в комплексній характеристиці маловідомого мистецького явища — українського видавничого знака, зокрема його розвитку на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. В ансамблі книги, як цілісного організму, важливе місце посідає видавничий, друкарський знак видавця, що вка-

зує на походження та приналежність видання, а також має охоронне значення, застерігаючи від наслідування і підробок. Згадаймо знак венеційського друкаря Альда Мануція з дельфіном, що обвився довкола якоря, який неодноразово підроблювали. Видавничий знак об'єднує різні за змістом книжки, акцентує спрямованість видавництва і не тільки розкриває світогляд, ідеологію, коло зацікавлень, амбіцію, смак видавця, але й характеризує цілу добу. Крім того, він відображає мистецький стиль, друкарські і графічні течії, є свідченням культури книги, а з нею й країни, яка її презентує.

На теренах УРСР видавничий знак не приваблював науковців, лише в роки Незалежності з'явилися поодинокі публікації В. Преварського та П. Нестеренка. Проте глибокого всеохоплюючого дослідження українських видавничих знаків не проводилося. Однією з причин цього є відсутність колекціонерів, збирацька діяльність яких спонукала б до вивчення і пропаганди графічних мініатюр, що засвідчують світогляд і стиль сучасності.

Перш ніж розпочати мову про видавничі знаки другої половини ХХ — початку ХХІ століття, варто охарактеризувати художні особливості досліджуваних графічних творів першої половини ХХ століття, оскільки вони суттєво відрізняються від тих, про які йтиметься далі. Видавничі знаки першої половини минулого століття художники часто komponували в різні геометричні фігури: квадрат, прямокутник, трикутник, ромб, коло, овал, обрамляли у восьмикутник однією жирною чи двома лініями різної товщини. В композиції були присутні зображення людей, архітектурних споруд, знарядь праці, широко використовувалася радянська символіка, а також геральдичні, індустріальні, природні мотиви. Важливу роль відігравали шрифтові написи, або монограми, які іноді поєднувалися з орнаментикою, чи були komponовані в геометричне обрамлення. Художники використовували переважно масивні літери з таким же масивним обрамленням. Композиції були насичені дрібними деталями, заповнювалися штрихуванням. Іноді під роботами автори залишали свої прізвища чи монограми.

У 1950-ті роки знову почало відроджуватися мистецтво видавничого знака у державних ви-

давництвах, частіше шрифтовими написами, а згодом — із відповідною символікою.

У повоєнні роки видавництва зазначали свою назву звичайними шрифтовими написами. Наприклад, на одному з підручників читаємо так: “Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа”. Київ — 1950”, або “Державне видавництво дитячої літератури УРСР” (скорочено Дитвидав). Київ — 1958”. На великоформатному, як на 1962 рік, альбомі репродукцій графіка Василя Касіяна художники О. Юнак і В. Фатальчук розмістили розлогий напис: “Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР” (пізніше “Мистецтво”) на фронтисписі. Видавництва, навіть маючи створені, як правило в подарунок, художні видавничі знаки, зрідка користувалися ними. Не знайшлося місця для видавничого знака видавництва “Мистецтво” навіть на такому унікальному за дизайном Б. Валуєнка виданні як “Архітектура книги”. Проте були й винятки. 1951 року, до декади українського мистецтва і літератури, вийшло двотомне видання “Архитектура Украинской ССР”, у другому томі якого йшлося про успіхи України в галузі архітектури, а його окрасою став знак видавництва Академії архітектури. В Україні тоді було започатковано низку науково-дослідних інститутів архітектурно-будівельного та художніх профілів у складі заснованої 1945 року Академії архітектури (у 1956 році вона була реорганізована на Академію будівництва і архітектури УРСР, а в 1964-му її ліквідували). В основі видавничого знака Академії архітектури поставлені одна над одною дві літери “А”, над ними вгорі — напис “Видавництво”. З обох боків їх фланкують по три хвилясті лінії. Внизу композиції — розкрита книга, на якій напис “УРСР”.

У невеличкому виданні Товариства книголюбів України “Наш друг книга”, яке вийшло в Києві 1977 року, представлено 23 українські видавничі знаки й дано коротку довідку про профіль діяльності видавництв (168—171). Наприклад, “Дніпро” випускає художні твори українських письменників, переклади з літератур народів СРСР та зарубіжних країн, праці з літературознавства і критики, твори українських авторів іноземними мовами.

Враховуючи, що авторство й рік виконання видавничих знаків практично невідомі, можна вважати, що більшість з них з'явилася, попри вищезазначені дати заснування, десь у 1950–1960-х роках. Створювали їх художники книги, які працювали у видавництвах, або виконували оформлення книжок на замовлення. Серед авторів: М. Пікалов (“Дніпро”, “Молодь”), К. Калугін (“Радянський письменник”), Ю. Щепкін (“Вища школа”). Видавництва як тоді, так і сьогодні, не надто переймалися збереженням пам'яті про автора свого знака.

За радянської доби видавничій справі надавалося особливого значення з метою поширення ідеологічного впливу на маси. Широковідомі видавництва повоєнної України, як свідчить енциклопедія, були засновані переважно ще в перші десятиліття після жовтневого перевороту. Так, провідні видавництва “Дніпро” і “Радянська школа” з'явилися 1919 року, “Таврія” — 1921, “Політвидав України”, “Наукова думка”, “Донбас” — 1922, “Молодь” — 1923, “Урожай” — 1925, “Здоров'я” — 1929, “Техніка” — 1930, “Мистецтво” — 1932, “Радянський письменник” — 1933, “Веселка” — 1934, “Каменярь” — 1939. У повоєнні часи виникли: “Маяк”, “Прапор”, “Карпати” — 1945, “Будівельник” — 1947, “Промінь” — 1954, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії — 1957, “Реклама” — 1964, “Музична Україна” — 1966, “Вища школа” — 1973.

За основу частини знаків радянської доби традиційно взято розгорнуту книгу: “Вища школа”, “Радянська школа”, “Будівельник”, “Урожай”, “Дніпро”, “Веселка”, “Музична Україна” (Київ), “Карпати” (Ужгород), “Таврія” (Сімферополь).

Деякі видавничі знаки несуть у собі символіку, зазначену в назві: “Політвидав України” (поєднання шрифтового напису з серпом і молотом), “Техніку” символізує супутник, “Радянську школу” — глобус і книжки, “Будівельник” — будівельний кран на тлі будинку, “Урожай” — шестерня й колосок, “Здоров'я” — медична емблема, львівський “Каменярь” — скульптура пам'ятника І. Франкові, одеський “Маяк” — стилізований маяк, харківський “Прапор” — шрифтовий напис, який утворює розгорнутий прапор тощо.

Більшість із наведених у довіднику “Наш друг книга” видавничих знаків разом із видавництвами відійшли в минуле, проте декотрі, наприклад “Веселка”, щасливо вписалися в книжкове життя незалежної України. Коли видавництво відзначало своє 80-річчя, ювілейні цифри з'явилися на розгорнутій книжечці, яку тримає дівчинка.

А знаменита пташка, яку зобразив В. Перевальський далекого 1966 року для видавництва “Мистецтво” продовжує жити не лише на книжках, а й, наприклад, на візитівці одного з сучасних чиновників.

У 1982 році в Києві широко відзначався 1500-річний ювілей міста. До цієї дати В. Вечерський на державне замовлення створив кілька видавничих знаків, які використовувалися різними видавництвами. Вони були виконані патріотичним художником на замовлення конаючої номенклатури у кращих традиціях махрового соціалізму. Наприклад, в ювілейному альбомі “Крізь віки” шрифтовий напис “Києву 1500 років” доповнювали лаврова гілка з гроном винограду, стилізованого, як колись у творчості Г. Нарбута і В. Кричевського, під трикутником орнамент, у поєднанні з серпом і молотом. На вершині гілки художник розмістив ще й зірку міста-героя. Видавничий знак розміщено на зворотному боці клапана суперобкладинки (*Крізь віки*).

Сьогодні авторство видавничих знаків часто розглядається як щось не значуще, тому більшість з них залишаються анонімними. Та й в художньому виразі вони не привертають увагу глядача, бо переважно виконавці обмежуються звичайними шрифтовими написами. Значно більше уваги цій візитній картці видавництва приділяли на початку минулого століття. Свого часу один із засновників та організаторів роботи видавництва “Дзвін”, заснованого в 1907 році, Юрій Тищенко (Сірий), піклуючись з перших же кроків своєї праці про зовнішній вигляд кожного видання, зауважував, що йому здавалось, що книжка, як і дівчина, коли виходить на люди, мусить бути прибраною, коли й не розкішно, то у всякому разі пристойно. Тому з перших же кроків видавничої справи він звертався до кращих тодішніх малярів і запросив їх до співпраці (Миронець 165).

Для оформлення видань він обрав Івана Бурячка, який виконав видавничий знак журналу “Дзвін”, котрий виходив “на малорусском наречии” у 1913-му і до початку війни в 1914 році накладом 1000 примірників (всього видано 18 чисел).

У часи незалежності в Україні було створено понад 200 видавництв, які спеціалізуються на різноманітному асортименті літератури. Сучасні видавничі знаки відрізняються від створених за радянської доби. Вони демонструють розкутість думки, лаконічність і сконцентрованість зображення, часто обмежені лише шрифтовим написом. Особливо популярним залишається традиційне зображення книги, переважно розкритої. Більшість із них не мають авторства. Це малі композиції, що визначаються справжньою майстерністю, бездоганним розумінням стилю.

Розміщують видавничі знаки, як правило, у нижній частині титульного листа, проте використовують і при зовнішньому оформленні видання. Автор навчального посібника “Основи композиції видання” Сергій Іванов зі Львова зазначає, що видавнича марка (тобто знак) має міститися на обкладинці (суперобкладинці) чи палітурці. Для цього художник-графік, дизайнер зобов’язані знайти художньо грамотне розміщення їх в загальній структурі оформлення. Це сприятиме естетичності, рекламності видання без порушення загального стилю його оформлення (Іванов 185–6). Навчальний посібник начочно продемонстрував цю тезу — видавничий знак “Світ” розміщено на четвертій сторінці обкладинки в кольорі.

У виданнях поліпшеного типу, аби підкреслити їхню урочистість і особливе значення, більше уваги приділяють авантитулові (сторінка видання, що відокремлює форзац від титульного розвороту), іноді вміщуючи на ньому видавничий знак.

Традиція розташування видавничого знака на четвертій сторінці обкладинки виникла ще за радянської доби. Таким чином рекламували свою діяльність, наприклад, київські видавництва “Реклама”, “Радянська школа”, “Веселка”, “Наукова думка”, “Либідь” та інші.

У наш час видавничий знак активно виконує рекламну функцію, його широко експлуатують провідні видавництва України. Ефектно

виглядають на корінцях книжок і обкладинках видавничі знаки словникові й довідкові видання Української радянської енциклопедії (УРЕ), Енциклопедії кібернетики (ЕК) — художника І. Хотінка, “Криниці” (ювілейні Шевченківські видання — К. Лавра, “Аконіту” (“Новий тлумачний словник української мови” у 4 томах, 1998) та інші.

Свої видавництва мають зараз деякі вищі навчальні заклади, наприклад Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, створений 1996 року як дочірнє підприємство Національного університету “Києво-Могилянська академія” — худ. В. Васильєв. Логотипом користуються й видання викладачів НаУКМА. Видавництво літератури філософського, соціально-політичного, культурологічного та богословського напрямків “Дух і Літера” розташоване при університеті “Києво-Могилянська академія” й створене на базі кількох дослідницьких центрів цієї академії.

У переліку різних університетських видавництв — “Пульсари”, Європейський університет, а також Інститут проблем сучасного мистецтва — худ. О. Векленко, Інститут мистецтвознавства, фольклористики, етнології НАН України, ПП Науково-видавничий центр “Наша культура і наука”, “Кайрос” — Домініканське видавництво коледжу католицької теології св. Томи Аквінського (Київ), “Свічадо” — видавництво монахів-студитів (Львів), видавництво Національного університету “Львівська політехніка” — сучасний видавничо-поліграфічний комплекс, який виконує широкий спектр редакційно-видавничих, до друкарських та поліграфічних робіт, Українська академія друкарства (Львів), Рівненський інститут слов’янознавства та інші.

Назви деяких видавництв позначаються іменем чи прізвищем засновника. Добре знане видавництво Маріана Коця зі стилізованою монограмою “МК” (Маріан Павло Коць (1922–2011) — визначний меценат, громадсько-культурний діяч, журналіст і видавець після здобуття Україною незалежності став фундатором першої в Україні офсетної друкарні. За його підтримки видано понад 100 книг, більшість з яких не були комерційними і не давали ніяких прибутків, бо М. Коць був Меценатом з великої літери.

Видавець Савчук Олександр Олегович, кандидат філософських наук, викладач Харківсько-

Видавництво
ЖУРАВЕЛЬ

ДЗИГА

НАУКОВА ДУМКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО СЕРГЕЯ БРОДОВИЧА

KALAMAR

КИЇВ — ЛЬВІВ

1995

DNIPO

Видавництво
«Школа»

го національного університету, користувався на початковому етапі видавничим знаком із зображенням бандуриста.

Широковідоме й тернопільське видавництво “Богдан”, яке спеціалізується на випуску навчальних книг для школярів, студентів, учнів дошкільної освіти, має видавничий знак у вигляді книги-квітки. Ефектно виглядає видавничий знак Олександра Пшонківського з Білої Церкви, розміщений на споді палітурки “Правобережного гербівника”, виданого у 2008 році. Серед власників гербів видання є й прізвище Пшонки, які належали до герба Яніна. Прізвище видавця є похідним від Пшонків, тому “Яніна” стала назвою видавництва, яка постає на розгорнутій стрічці, кінці якої утворюють з боків вертикальні спіралі.

Видавництво Жупанського (директор Жупанський Олексій Олегович) спеціалізується насамперед на виданні перекладної літератури. Його видавничий знак — зображення допитливого хлопчика. Видавець С. В. Журавель користується зображенням граціозного журавля, видавництво Сергія Бродовича представляє розкрита книга — худ. Г. Пугачевський, видавець Філевич позначає свої книги вишуканою шрифтовою композицією.

Деякі видавництва додають до свого видавничого знака девізи, наприклад, в основі видавничого знака “Темпора” зображено пісочний годинник на тлі земної кулі. Девіз видавництва: “Temporis filia veritas” (Істина — дитина часу). Слід згадати й київське видавництво дитячої та культурологічної літератури “Грані-Т” (Грані творчості). Кредо видавництва — розкривати нові, часом несподівані грані творчості письменників, художників, редакторів та дизайнерів, а девіз — “Ми творимо те, що поріднює людей!”.

Чимало видавничих знаків приваблюють глядача вишуканими рисунками та органічним шрифтовим наповненням, ось лише деякі з них: “Музична Україна” — стилізоване зображення бандуриста, “Кліо” — зображення музи, по-

кровительки героїчної пісні, згодом — історії (Київ), “Центр Європи” — дерево зі стрічкою з написом центр Європи (Львів, худ. С. Фрухт), “Видавництво Старого Лева” — Лев за кавою біля друкарської машинки, “Дзига” — стилізоване зображення дзиги (Львів), “Сага” — вітрильник (Харків), “Мандрівець” — комаха сонечка (Тернопіль), “Брама” — зображення бургера, який ніби зійшов з картини голландського художника, біля розкритої книги (Черкаси), “Золоті литаври” — козака з литаврами (Чернівці), “Абетка” — сонце над книгою (Кам’янець-Подільський), “Лілія” — з літаком над логотипом (Хмельницький) та багато інших, що мають цікаве художнє вирішення.

Для сучасного видавничого знака характерне також використання спрощеного логотипу у вигляді розчерку пера, окремої літери чи кількох: Ексмо, Клуб сімейного дозвілля, Нова книга, Основи, Книголав, Знання, Амфора, Азбука, А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, Смолоскип, Літопис, Віват, Дніпро та інші.

Головні висновки. Видавничі знаки — цілісне, принципово нове явище в історії українського мистецтва. Протягом століть існування друкованої книги її незмінним супутником був видавничий знак, який окрім суто утилітарних, представницьких цілей, крім функцій фірмового товарного знака мав естетичні ознаки, притаманні творам графічного мистецтва. Його автори здебільшого схилилися до створення зорового образу, звертаючись до фігуративного й орнаментального рисунка — гравірованого чи виконаного в іншій техніці. Не завжди цей образ відповідав спрямованості видавництва, відбиваючи здебільшого смаки замовника і розкриваючи творче кредо художника. Проте в більшості випадків видавничий знак — це маленький шедевр, який віддзеркалює образ епохи, а в наш час все більше відповідає спрямованості видавництва. Отже, як бачимо, дослідження видавничого знака має велике значення для осягнення історії книжкової графіки, її естетики, розвитку графічного мистецтва.

Цитовані праці

- Архитектура Украинской ССР. Т. 2.* Ред. кол. В. И. Заболотный и др. Киев: Изд-во Акад. архитектуры УССР. 1951. Печать.
- Валуєнко, Б. *Архитектура книги: У 2 кн.* Київ: Мистецтво, 1976. Друк.

- Василь Ілліч Касіян*: Альбом. Авт. передм. та упоряд. Г. С. Портнов. Київ, 1962. Друк.
 “Видавничий знак”. Авт. П. Нестеренко. *Українська сучасна енциклопедія*. Т. 4. Київ, 2005. 386–388. Друк.
- Іванов, С. *Основи композиції видання: Посібник*. Львів: Світ, 2013. Друк.
- Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII — XX століть. Живопис, графіка*: Альбом. Авт.-упоряд. Ю. В. Белічко, В. П. Підгора. Київ: Мистецтво, 1982. Друк.
- Миронець, Н. “До історії видавництва “Дзвін” 1907–1916 років: епістолярний аспект”. *Альманах бібліофіла*. Упоряд. Є. Пшеничний. Кн. 1. Дрогобич: Коло, 2015. Друк.
- Наш друг книга*. Київ: Реклама, 1977. Друк.
- Нестеренко, П. “Видавнича марка”. *Мистецтво України: Енциклопедія в 5 т.* Т. 1: А. — В. Київ, 1995. 318. Друк.
- Нестеренко, П. *Історія українського екслібриса*. Київ: Темпора, 2010, 2016. Друк.
- Поетика дитячого екслібриса*. Упоряд. П. Нестеренка. Тернопіль: Богдан, 2014. Друк.
- Правобережний гербівник*. Уклад. Є. Чернецький. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2006. Друк.
- Січинський, В. “Українські видавничі знаки”. *Науковий збірник*. Варшава, 1937: 136–137. Друк.
- Січинський, В. *Знаки українських видавництв. Каталог виставки знаків українських видавництв*. Прага, 1926. Друк.

References

- Arhitektura Ukrainской SSR*. Т 2. Red. kol. V. I. Zabolotnyi i dr. Kiev: Izd-vo Akad. arhitekturyi USSR. 1951. Pechat.
- Valuienko, V. *Arkhitektura knyhu*: U 2 kn. Kyiv: Mystetstvo, 1976. Druk.
- Vasyl Illich Kasiiian*: Albom. Avt. peredm. ta uporiad. H. S. Portnov. Kyiv, 1962. Druk.
- “Vydavnychi znak”. Avt. P. Nesterenko. *Ukrainska suchasna entsyklopediia*. Т 4. Kyiv, 2005. 386–388. Druk.
- Ivanov, S. *Osnovy kompozitsii vydannia: Posibnyk*. Lviv: Svit, 2013. Druk.
- Kriz viku. Kyiv v obrazotvorchomu mystetstvi XII—XX stolit. Zhyvopys, hrafiika*: Albom. Avt.-uporiad. Yu. V. Belichko, V. P. Pidhora. Kyiv: Mystetstvo, 1982. Druk.
- Myronets, N. “Do istorii vydavnytstva “Dzvin” 1907–1916 rokov: epistoliarnyi aspekt”. *Almanakh bibliofila*. Uporiad. Ye. Pshenychnyi. Kn. 1. Drohobych: Kolo, 2015. Druk.
- Nash druh knyha*. Kyiv: Reklama, 1977. Druk.
- Nesterenko, P. “Vydavnycha marka”. *Mystetstvo Ukrainy: Entsyklopediia v 5 t.* Т. 1: А. — V. Kyiv, 1995. 318. Druk.
- Nesterenko, P. *Istoriia ukrainskoho ekslibrysa*. Kyiv: Tempora, 2010, 2016. Druk.
- Poetyka dytiachoho ekslibrysa*. Uporiad. P. Nesterenka. Ternopil: Bohdan, 2014. Druk.
- Pravoberezhnyi herbivnyk*. Uklad. Ye. Chernetskyi. Bila Tserkva: Vydavets O. Pshonkivskyi, 2006. Druk.
- Sichynskyi, V. “Ukrainski vydavnychi znaky”. *Naukovyi zbirnyk*. Varshava, 1937: 136–137. Druk.
- Sichynskyi, V. *Znaky ukrainskykh vydavnytstv. Katalog vystavky znakov ukrainskykh vydavnytstv*. Praha, 1926. Druk.

Подано до редакції 3.11.2019

Рецензенти:

Осадча О. А. — кандидат мистецтвознавства;

Юр М. В. — кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник.